

جاویدان خرد، شماره ۳۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، صفحات ۱۳۳-۱۴۹

هنر اسلامی یا هنر مسلمانان؟ نکاتی درباره اصالت هنر اسلامی

حمیدرضا فرزنان یار*

چکیده

ادیان بزرگ حقایق خود را نه فقط از طریق کلمات، بلکه همچنین با خلق هنرهایی متناسب با دیدگاه خود اظهار می‌کنند. هنر اسلامی به مثابه هنر آخرین دین بزرگ الهی، متشابهاً، درونی‌ترین حقایق اسلام را به واسطه صورت محسوس ظاهر کرده است. هنر اسلامی پس از شکل‌گیری آن، همچنین بخش‌هایی از هنر شرق و غرب را نیز تحت تأثیر قرار داد. در دهه‌های اخیر بعضی از نویسندگان غربی اصالت هنر اسلامی را، از جمله با اشاره به بعضی وام‌گیری‌ها، واقعی یا ادعایی، مورد تردید قرار داده و پیوند آن را با خود اسلام انکار کرده‌اند. لذا در نوشته‌های این نویسندگان به جای «هنر اسلامی» گاهی عبارت «هنر مسلمانان»، «هنر در سرزمین‌های اسلامی» و مانند آنها به کار می‌رود. مقاله حاضر با مروری بر این نظرات و نقد آنها می‌کوشد تا در حدّ مجال خود اصالت هنر اسلامی را باز نماید.

کلید واژه‌ها: هنر اسلامی، هنر مسلمانان، اسلام، اصالت هنر اسلامی، هنر شرق، هنر غرب، تأثیر پذیری، تأثیر گذاری.

* عضو هیأت علمی دانشگاه سوره. رایانه: E-mail: h_farzanyar@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۷/۱۱

هنر ادیان و اهمیت آن

در کتاب‌های تاریخ هنر عنوان‌هایی همچون هنر هندی، هنر چینی، هنر بودایی، هنر مسیحی یا هنر اسلامی مهم‌ترین موضوعات را معین می‌کنند و تحت نام کلی هریک از آنها خصوصیات بخش بزرگی از آثار هنری جهان بررسی می‌شود. مثلاً هنری که به دست مسلمانان در طی چهارده قرن در هر یک از سرزمین‌های آنان پدید آمد تحت عنوان هنر اسلامی و با عنوان‌های فرعی همچون هنر ایران، هنر مصر، هنر مغرب، و یا هنر ایران در دوران سلجوقیان، تیموریان، صفویان، یا نقاشی‌های کمال‌الدین بهزاد و حسین بهزاد، و یا بناهای ساخته شده توسط قوام‌الدین شیرازی و حسین لرزاده، معرفی و در مورد آنها بحث می‌شود. به این ترتیب، کتاب‌های تاریخ هنر یا با عنوان‌های دینی همچون هنر بودایی و هنر مسیحی، و یا غیر مستقیم با عنوان‌هایی چون هنر هندی و هنر چینی، که خود متأثر از ادیان هندویی و بودایی و تائویی هستند، این هنرها را در ارتباط با ادیان مذکور توضیح می‌دهند. در حقیقت، عمده آثار هنری و دست ساخته‌ها در طول تاریخ، دست کم تا دو سه قرن پیش در غرب، و فقط تا چند دهه قبل در نقاط دیگر، در پیوند با ادیان شکل گرفته‌اند. ادیان برای توسعه و استمرار حضور اجتماعی خود همواره به هنر تکیه کرده‌اند و به این وسیله ابعادی از حقایق باطنی خود را در دسترس عموم مردم قرار داده‌اند،^۱ در حالی که بدون هنرهای برآمده از ادیان حقایق آنها برای خواص معدودی که می‌توانند مستقیماً به منابع آنها دست یابند محدود می‌ماند.

درباره اصطلاح هنر اسلامی

تاریخ هنر از علوم جدید است و عنوان‌های مذکور در کتاب‌های تاریخ هنر نیز قدمتی ندارند و تا آنجا که به هنر اسلامی مربوط می‌گردد این اصطلاح توسط هنرمندان مسلمان در گذشته به کار نرفته بلکه آنرا مورخان هنر و هنر شناسان غربی پیشنهاد کرده‌اند.^۲ باید یادآوری کرد که در طول تاریخ، نوشتن درباره علم یا موضوع معین غالباً حکایت از وضعیت رکود آن و نگرانی از فراموش شدن مفاهیم، و تعالیم آن می‌کند، در حالی که در دوره‌های سرزندگی و آگاهی گسترده در مورد یک علم یا یک موضوع، نیازی به نگارش رساله‌ها و کتاب‌ها و مکتوب کردن اصطلاحات احساس نمی‌شود و سنت شفاهی و آموزش حضوری خود ضامن استمرار علوم و هنرها بوده است.^۳ به این ترتیب کسانی که در دوره اخیر هنرها و دست ساخته‌های مسلمانان را اول بار، و با

نگاه از بیرون و در مقایسه با هنر دیگر مردمان مورد توجه قرار دادند، برای معرفی این آثار و متمایز کردن آنها از عنوان «هنر اسلامی» استفاده کردند.^۴

اصطلاح هنر اسلامی خصوصیات اصلی و مشترک این آثار را به خود اسلام مربوط می‌کند و اصالت آنها را می‌پذیرد، اصالت هم به معنی اصل و ریشهٔ وجودی و هم در کاربرد متأخر آن، یعنی هویت ارزشمند و متفاوت از نمونه‌های مشابه دیگر. کاربرد این اصطلاح اکنون در غرب رایج است و هنرمندان و کارشناسان مسلمان نیز آن را در محاورات و نوشته‌های خود به کار می‌برند. از سوی دیگر، طی دهه‌های اخیر بعضی نویسندگان غربی در درستی عنوان عام هنر اسلامی برای آثار هنری تمدن اسلامی تردید کرده و به جای آن اصطلاحاتی همچون هنر مسلمانان، هنر دورهٔ اسلامی، هنر در سرزمین‌های اسلامی، و یا هنر در فرهنگ اسلامی را پیشنهاد داده‌اند. با آنکه در این عنوان‌ها هنر اسلامی همچنان به‌گونه‌ای با خود اسلام مرتبط است، سعی می‌شود تا علل دیگری همچون قوم و نژاد، سیاست و حکومت، اقلیم و موقعیت جغرافیایی، یا حتی گاهی رقابت با تمدن‌های هم‌جوار برای ایجاد هنری متفاوت، زمینهٔ شکل‌گیری و علت محتوای خاص آنها معرفی گردد.^۵ این تردیدها اخیراً در نوشته‌ها و محاورات بعضی از کسانی که در سرزمین‌های اسلامی با موضوع هنر مرتبط‌اند نیز بازتاب یافته و تکرار می‌شود.

استدلال منتقدان «هنر اسلامی»

اگرچه بحث‌های نسبتاً مفصل در مورد این نظرات در نوشته‌ای واحد نیامده، اما می‌توان خلاصهٔ آنها را به صورت زیر مرور کرد:

در منابع اسلامی اولیه احکام یا اشارات ایجابی در مورد هنر یا چگونه ساختن یافت نمی‌شود. همچنین، خاستگاه اسلام یعنی عربستان خود هیچ‌گاه صاحب مصداق‌های عالی هنری جهت الگوبرداری و سرمشق‌گیری برای هنرمندان جهان اسلام نبوده است. دیگر اینکه، عده‌ای از هنرمندان و سازندگان هنر اسلامی در قرون اولیهٔ آن، و گاهی در قرون بعدی نیز، از هنرمندان غیر مسلمان بوده‌اند. و آخر اینکه، در شکل‌گیری هنر اسلامی در بعضی مناطق جهان اسلام نشانه‌های حضور بعضی از عناصر هنری گذشتهٔ موجود در آن منطقه دیده می‌شود.

در پاسخ به این نکات به ترتیب باید گفت که، در جستجو برای نظریه‌های هنری در تمدن‌های بزرگ، به‌گونه‌ای مشابه، در هیچ مورد نمی‌توان مستقیماً به منابع اصلی و

اولیّه دینی مراجعه کرد، به طوری که مثلاً متون مسیحی در مورد ساختمان کلیسا و شمایل‌نگاری سکوت کرده‌اند، یا متون اولیّه هندویی در مورد بنای معبد و رقص آئینی هندویی چیزی نگفته‌اند، و با این حال هنرهای سنتی و مقدّس در آنها شکل گرفتند. در مورد هنر اسلامی نیز وضع به همین صورت بوده است و فقدان رساله یا اشارات مفصّل به هنر در منابع اصلی اسلامی دلیل بی‌ارتباطی این دو نیست. بنابراین برای یافتن منشأ دینی و الهام هنر اسلامی باید در پی توضیح دیگری بود.^۶

همچنین، همان‌طور که مستعدترین دریافت‌کنندگان پیام هر دین و استمراردهندگان آن الزاماً مخاطبان اولیّه در خاستگاه آن نبوده‌اند، زادگاه زمینی هر دین نیز همیشه استعداد کافی برای ظهور هنرهای بزرگ متناسب با آن دین را نداشته است. این واقعیت از جمله در مورد بودایی و مسیحیت قابل ذکر است، که در حالی‌که خاستگاه بودایی سرزمین هند بود پیروان و هنر مربوط به آن عمدتاً در بیرون از آن گسترش یافتند، و مسیحیت که در فلسطین سر برآورد، مسیحیان و هنر اولیّه مسیحی ابتدا در رم پایتخت امپراطوری رم و نواحی مجاور آن ظاهر شدند و بعداً در سرزمین‌های دورتر اروپا توسعه یافتند. به‌گونه‌ای مشابه، ساکنان عمدتاً بدوی و بیابان‌گرد عربستان و سرزمین بایر آن خصوصاً برای معماری و هنرهای تصویری نمی‌توانستند استعدادی نشان دهند، و در عوض بعضی مراکز تمدن‌های بزرگ گذشته چون ایران، هند، مصر، سوریه، ترکیه، و نیز اسپانیا، و به تبع آن مغرب، پس از پذیرش اسلام محلّ ظهور هنرهای بزرگ اسلامی شدند.

و اما در مورد اینکه چطور عده‌ای از هنرمندان اولیّه در سرزمین‌های اسلامی، و گاهی در دوره‌های بعد نیز، از میان مسلمانان نبودند و باز می‌توان این آثار را اسلامی دانست، باید در نظر داشت که آنها برای سفارش دهندگان و کارفرمایان مسلمان کار می‌کردند و مهارت‌های هنری خود را در جهت خواسته‌ها و سلیقه‌های آنان به کار می‌گرفتند. به عبارت دیگر، در این موارد فکر و تأیید آثار از طرف مسلمانان و فقط اجراء توسط صنعت‌گران غیر مسلمان بوده است.

هنرمندان مسلمان و میراث هنری تمدن‌های پیشین

در مورد اینکه بعضی از امکانات و وجوه هنری تمدن‌های گذشته وارد هنر بعضی از سرزمین‌های اسلامی شد، باید گفت که وام‌گیری هنری اختصاص به هنر تمدن اسلامی ندارد و در هنر همه تمدن‌های بزرگ دیگر نیز دیده می‌شود. به‌عنوان مثال، معماری،

مجسمه‌سازی، و نقاشی مسیحی عمدتاً بر پایهٔ میراث هنری طبیعت‌گرا و انسان‌مدار یونان و رم شکل گرفت و با این حال مسیحیت پس از مدتی به هنر خاص خود نایل گردید. معماری مسیحی، که اوج فضا‌سازی آن در کلیساهای سبک بیزانس و رومانسک و گوتیک دیده می‌شود، شمایل‌های قرون وسطی، و مجسمه‌های کلیسایی، از جمله در کلیسای شارتره، با آنکه نقطه آغاز آنها از جای دیگر بود، خلاقیت‌های مستقلی هستند که در عین حال روح مسیحیت و حقایق آن را ظاهر می‌کنند.

همچنین، و تا آنجا که به معماری ایران پس از اسلام مربوط می‌گردد، معماران مسلمان ایرانی فنون و عناصری را از معماری ساسانی، که خود میراث‌دار هنر هخامنشی و پارتی بود، همچون ساختن طاق و گنبد و کاربرد ایوان و تزئینات گچ‌بری، اخذ کردند و در ترکیب با بسیاری از عناصر نو به مفاهیم و آرمان‌های مورد نظر خود برای ساختن فضایی هماهنگ با روح اسلام شکل دادند و به این ترتیب انواع گوناگونی از بناها را از مسجد و مدرسه و کاروانسرا تا خانه و بازار و حمام، ساختند. بخشی از این دستاوردها بعداً در معماری نواحی دیگر جهان اسلام وارد شد. لازم به یادآوری است که معماری در ایران پس از اسلام در آغاز خود از نظر سبک به میراث ساسانی تقریباً بی‌توجه بود و فنون و عناصر یاد شده عمدتاً، پس از شکل‌گیری اولیه، بعدها در آن وارد گردید، به طوری که در قدیمی‌ترین مساجد باقی مانده در ایران عناصر یاد شده از گنبد و ایوان وجود ندارد. در مورد نقاشی ایرانی نیز با آنکه نقطهٔ شروع کار هنرمندان عمدتاً نقاشی‌های خاور دور و تا اندازه‌ای نقاشی‌های بیزانسی بود اما به‌زودی هویتی دیگر یافت، و اگرچه بعضی نشانه‌های اولیه را همچنان در خود حفظ کرد، اما به تدریج سبک و ساختاری متفاوت و هم‌سو با چشم انداز اسلامی به وجود آمد. نگارگری ایرانی خود بعداً به ایجاد شاخه‌های نگارگری اسلامی ترکی و هندی کمک کرد.

و در مورد اینکه در شکل‌گیری هنر اسلامی بعضی از عناصر هنری تمدن‌های گذشته وارد شد، باید همچنین گفت که در حالی که برای تمدن اسلامی به‌عنوان آخرین تمدن بزرگ دینی جهان امکان دسترسی به میراث هنری همهٔ تمدن‌های بزرگ قبل از آن وجود داشت، اما استفاده از آنها به‌طور تصادفی و بدون تمایز انجام نگردید، بلکه از همهٔ آنچه که موجود بود به‌طور سنجیده و محدود فقط عناصری انتخاب شد که می‌توانست در طرح کلی مورد نظر استادکاران و هنرمندان به کار گرفته شود. به این ترتیب، در نگاه به غرب هیچ‌گاه هنر یونان و رم و آنچه از آن به طور دست‌نخورده در هنر مسیحی باقی مانده بود نظر مسلمانان را به خود جلب نکرد، و از هنر مسیحیت نیز،

به‌عنوان یکی از ادیان ابراهیمی هم‌خانواده با اسلام و از نظر زمانی نزدیک‌ترین دین به آن و از نظر قلمرو جغرافیایی در مجاورت دارالاسلام، فقط بعضی از جنبه‌های آن مورد توجه هنرمندان مسلمان قرار گرفت، و مابقی کنار گذاشته شد. از این رو، با آنکه در همان موقع نیز نقاشی و مجسمه‌سازی مسیحی خود با استفاده از میراث هنری یونان و رم و نیز به علت موقعیت مرکزی این دو هنر در هنر مسیحی کاملاً ساخته و پرداخته بود، چیزی از این هنرها به عالم اسلام وارد نگردید، و از معماری مسیحی نیز جز به تأثیر اولیه معماری بیزانس در قلمرو معماری عثمانی نمی‌توان به چیز قابل توجهی اشاره کرد.

اما در نگاه به شرق، مسلمانان دیدگاه خود را، خصوصاً در بعضی زمینه‌ها، حتی دورتر از همان نسبت به غرب می‌دیدند. در شرق سرزمین‌های اسلامی، از جمله در هند که مرزهای مشترکی با ایران داشت، چشم‌انداز اساطیری و تجسم الهگان و تأکید بر کثرت آشکارا بر روی هنرها سایه انداخته بود و از این نظر فاصله بزرگی با دیدگاه توحیدی و تنزیهی اسلام نشان می‌داد. مسلمانان لذا از سراسر شرق فقط توانستند بعضی جنبه‌های صوری و فرعی نقاشی خاور دور را در نقاشی خود وارد کنند، در حالی که بزودی نوعی نگارگری را شکل دادند که بسیار متفاوت از الگوهای اولیه و در عین حال بیانگر ابعادی از جهان‌شناسی اسلام در قلمرو صورت‌های دو بعدی است. ۸. در مورد بخش‌هایی از هنر ظروف، خصوصاً ظروف چینی و سفالی و نقوش روی آنها نیز با نگاه به هنر خاور دور مسیری مشابه طی گردید، ولی در هر صورت از نظر معماری و دیگر هنرها، سرزمین‌های واقع در شرق جهان اسلام تقریباً چیزی برای هنر اسلامی نداشت. به این ترتیب و بر روی هم باید نتیجه گرفت که در تأثیرپذیری از هنر تمدن‌های گذشته، اولاً انتخاب عناصر هنری به طور کاملاً آگاهانه و محدود و بنا بر نیازهای معین بود، ثانیاً به‌زودی هنری متمایز و مستقل از هنر مربوط به آن منابع و کاملاً هم‌سو با چشم‌انداز اسلام و بیانگر آرمان‌های معنوی آن شکل گرفت.

تأثیر هنر اسلامی بر هنر دیگر تمدن‌ها

برای تکمیل بحث میان هنر اسلامی و هنر دیگر تمدن‌ها لازم است در اینجا همچنین به جنبه‌ای دیگر را، که در کتاب‌های تاریخ هنر کمتر به آن پرداخته می‌شود، یادآور شد، یعنی وام دادن‌ها و تأثیرگذاری‌های هنر اسلامی بر هنر تمدن‌های دیگر. هنر اسلامی پس از شکل‌گیری اولیه، آشکارا بر ابعادی از هنر تمدن‌های دیگر در مسیر تاریخی‌شان

تأثیر گذاشت. موقعیت مرکزی جهان اسلام و تقدیر تاریخی آن به عنوان آخرین دین بزرگ الهی، هنر غرب را در دوره‌هایی با شمایل‌گریزی و گرایش به پرداخت انتزاعی و هنر شرق را با وضوح و سادگی اشکال آشنا ساخت، و هر دو را با ابعاد معرفتی اسلام و خصوصاً تأکید آن بر تنزیه خداوند و بازتاب آن در هنر تحت تأثیر قرار داد. با ظهور اسلام و نبوغ هنرمندان مسلمان در ایجاد الگوهای ناب هنری، اسلام و هنر اسلامی بعضی از انواع هنر غرب را علاوه بر شمایل‌نگاری و مجسمه‌سازی کلیسایی، و هنر نقوش در کاربردهای گوناگون آن از جمله در لوازم و اثاثیه و بافته‌ها، در جهت دوری از بازنمایی طبیعت گرایانه متأثر کرد. ۹ در مورد تأثیرپذیری معماری گوتیک، به‌عنوان آخرین سبک مهم معماری پیشامدرن غرب از انواع قوس‌های متصاعد تیزه‌دار و زیبای معماری جهان اسلام نیز همیشه بحث‌های جدی بوده است. همچنین، آشکارترین تأثیر هنر اسلامی در شرق جهان اسلام را علاوه بر آنچه که در شاخه‌هایی از موسیقی و نقاشی هندی واقع شد ۱۰ بر معماری کاخ‌ها و باغ‌سازی و منظرسازی در هند می‌توان مشاهده کرد. ۱۱

وحدت درونی هنر اسلامی

غلبهٔ دیدگاه کمی و تحلیلی بر مطالعات دانشگاهی در دورهٔ معاصر باعث گردیده که با تجزیهٔ موضوعات و تکیه بر جزئیات، از جمله مشابهت‌ها و وجوه مشترک آثار هنری اسلام کم‌رنگ‌تر، و وجوه افتراق و تفاوت‌ها پررنگ‌تر به نظر آیند و لذا به جای عنوان‌های عام و جامع، عنوان‌های خاص و محدود به کار برده شود. به عبارت دیگر، تنوع آثار و سبک‌های محلی بر هماهنگی و مشابهت میان آنها سایه انداخته و کثرت ظاهری آنها مانع از دیده شدن وحدت درونی آنها و منبع الهام مشترک آنها گردیده است. در نتیجه، به جای عنوان عام هنر اسلامی، عنوان‌هایی چون هنر ایرانی، هنر مصری و هنر ترکی به کار می‌رود، و حتی، مثلاً، هنر مصری به هنر فاطمیان، هنر ایوبیان، یا هنر مملوک، تقسیم می‌شود و در هر صورت خصوصیات عام آثار هنر اسلامی نادیده گرفته و یا اصلاً انکار می‌شود. این نوع تقسیم‌بندی‌ها لازمهٔ پژوهش‌های هنری و تاریخی است، اما در کنار واگرایی و تجزیه باید دیدگاه هم‌گرایی و ترکیب نیز مورد توجه باشد تا هماهنگی‌ها و موارد مشترک میان اجزاء و آحاد، هر جا که وجود دارد، در سایه نیفتد. ۱۲ علاوه بر تشابه و هماهنگی مشهود در آثار هنر اسلامی، توجه به معانی درونی و الهام مشترک این آثار وحدت انکار ناپذیر آنها را نشان می‌دهد. ۱۳

شکل‌گیری سریع هنر اسلامی، همانند گسترش برق‌آسای خود اسلام ظرف چند دهه، به‌خصوص پیدایش هنر خوشنویسی، در انواع اولیّه آن، همچون کوفی، کوفی تزئینی و نسخ، ۱۴ و نیز معماری، چنانکه مساجد قدیمی در ایران، عراق، مصر، تونس و جاهای دیگر شواهد آن هستند، که به‌گونه‌ای بی‌سابقه و بدون الگوهای قبلی ساخته شده‌اند، قابلیت فوق‌العاده این دین را از همان آغاز برای آفرینش آثار زیبا نشان می‌دهد. اساساً چگونه ممکن بود با وجود آیاتی همچون «آن خدایی که آفرینش هر چیز را زیبا کرد» (سجده، ۷)، و تأکیدهای پیامبر (ص) که «خدا زیباست و زیبایی را دوست دارد»، و «قرآن را با صوت زیبا تلاوت کنید»، تمدن اسلام زمینه و انگیزه کامل برای ایجاد هنر نداشته باشد؟ خدا زیباست، یعنی هر شیء زیبا زیبایی خود را از خدا دارد، و زیبایی یادآور حضور خداست و هر چه شیء زیباتر باشد حضوری کامل‌تر و روشن‌تر را نشان می‌دهد. مصداق عالی زیبایی در اسلام، قرآن با معانی آسمانی و ساختار حیرت‌انگیز آن و پیامبر (ص) با شخصیت به‌غایت متعادل و اوصاف زیبای ایشان به‌عنوان انسان کامل است، و هر دو در ظاهر و حقیقت خود الگوهایی مثالی و لایزال برای هنرمندان و همه مسلمانان در طول تاریخ بوده‌اند. قرآن خود پیامبر (ص) را برای امیدواران به خدا و روز آخر و اهل ذکر کثیر «سوه‌ای زیبا» و خلقت و خوی ایشان را عظیم دانسته است (احزاب، ۲۱). همچنین مصداق عالی زیبایی، در مرتبه‌ای دیگر، اولیای خدا و طبیعت عذراست، همان‌طور که قرآن خلقت عالم را زیبا می‌شمارد. ۱۵

هنر مقدّس اسلامی و شکل‌گیری هنر در اسلام

هنر دو بعدی خوشنویسی و تذهیب قرآنی و هنر تجسمی معماری مسجد، در کنار هنر موزون و آهنگین تجوید قرآنی، که هر کدام به‌گونه‌ای خاص پیام درونی قرآن را ظاهر می‌کند هنرهای عالی و اصلی اسلام هستند. این هنرها که بی‌واسطه با حقایق قرآنی مرتبط‌اند، صور سنتی اسلام را در قلمرو هنر پدید آوردند، و از این نظر که کاربرد عبادی دارند هنرهای مقدّس اسلام شمرده می‌شوند. به‌درستی گفته شده که اگر قرآن به جای آنکه بر قلب پیامبر (ص) وحی شده بود به صورت لوح مکتوب به ایشان سپرده می‌شد صورت آن فقط چیزی مشابه قرآن‌های به خطّ ثلث، محقّق و یا ریحان می‌بود. و همان‌طور که خوشنویسی قرآنی و معماری مسجد خود بستری معنوی برای شکل‌گیری و حضور هنرهای مهمّ دیگری همچون اسلیمی، گره و کاربندی گردیدند و بر روی انواع ساخته‌هایی همچون قالی، پارچه، ظروف و وسایل و انواع بناها ظاهر شدند، هنر

موزون تجوید قرآن همراه با اذان بر انواع گوناگون موسیقی جهان اسلام تأثیر گذاردند و عامل جهت‌گیری بعدی و تحقق کیفیت معنوی آنها گردیدند. ۱۶

دربارهٔ اصالت هنر اسلامی

بازتاب‌های معینی از بعضی اجزاء هنرهای گذشته همچون هنر ساسانی در ایران، بیزانسی در ترکیه و سوریه، مسیحیان قبطی در مصر، بودایی و هندویی جوامع عمدتاً ساکن در شرق ایران، و نیز هنر سادهٔ قبایل کوچ‌گر در بخش‌هایی از این مناطق، در مراحل مختلف در هنر اسلامی وارد شد. آشنایی هنرمندان مسلمان با این هنرها، به‌خصوص از راه داد و ستد کالاها با مردم نواحی واقع بر روی جادهٔ ابریشم، عبور سالانهٔ عده‌ای از زائران مسلمان از روی سرزمین‌های بر سر راه عربستان برای انجام مراسم حج، و نیز مواجههٔ مسلمانان و مسیحیان طی جنگ‌های صلیبی در دوره‌های بعدتر، بوده است. اما می‌توان گفت که در میان مجموعهٔ منابع بیرونی مورد استفادهٔ هنرمندان مسلمان، به‌خصوص در شکل‌گیری هنر اسلامی در ایران، هنر ساسانی از بعضی نظرها تأثیر بیشتری داشته است. اما علی‌رغم تنوع و تعدد منابع الهام بیرونی در کنار نقش اساسی خود اسلام در هنر اسلامی، بعضی نویسندگان، در داخل و خارج از ایران، با اغراق در تأثیر هنر ساسانی میراث آن را اساس هنر اسلامی می‌شمارند. می‌گویند هنر اسلامی صرفاً استمرار هنر ساسانی است، یا اینکه اصلاً هنر اسلامی یک‌سره ساخته ایرانیان است. و حتی گاهی به‌طور کلی گفته می‌شود که، معاذالله، اسلام در همهٔ زمینه‌ها فقط برداشت خاص مردم ایران از تفکر و فرهنگ در ایران قبل از اسلام است. موضوع اخیر البته بیرون از حوصلهٔ مقاله حاضر است، اما تا آنجا که به هنر اسلامی و اصالت آن مربوط می‌شود، تذکر چند نکته ضروری به نظر می‌آید.

هنر اسلامی در سرزمین‌های مختلف جهان اسلام در عین هویت واحد و تشابهات بسیار، دارای کثرت و تنوع است، به‌طوری که هنر اسلامی در ایران تنها شاخه‌ای از آن و البته یکی از قله‌های هنر اسلامی است. معماری اسلامی را، نمونه وار، حتی در محدودهٔ سرزمینی ایران، نمی‌توان تکامل صرفاً «طبیعی» یا «ایرانی» معماری قبل از اسلام ایران دانست. چگونه می‌شود تصور کرد که بدون حضور اسلام معماری شهرهای یزد و اصفهان، یا قزوین و کاشان به صورت حاضر می‌بود؟ به‌طور کلی، قدیمی‌ترین مساجد جهان، همچون فهرج و تاریخانه در ایران، ابن طولون و حکیم در قاهره، مسجد بزرگ و ابودکف در سامره، مسجدهای جامع دمشق و قیروان و کوردبا در سوریه،

تونس و اسپانیا، بر پایه گسترش فضای پرستون پیرامون فضای باز حیاط طرح‌ریزی شده است، در حالی که چنین الگویی یا چیزی شبیه به آن در معماری ساسانی یا معماری دیگری وجود ندارد. از سوی دیگر، چگونه می‌توان به‌سادگی هنر دیگر نقاط جهان اسلام را تابع یا شاخه‌ای از هنر ایران دانست؟ چگونه می‌توان، مثلاً، کاخ پرشکوه الحمراء را در گرانا، که علاوه بر معماری خیره‌کننده آن، به اندازه موزه‌ای بزرگ از آثار هنری بدیع را در تزئینات خود دارد و همیشه منبع الهام برای بسیاری از هنرمندان در دوره‌های مختلف در اروپا بوده است، با یکی از بناهای قبل و یا بعد از اسلام در ایران مشابه دانست و مقایسه کرد؟ در مورد نقوش هندسی، یا انواع گره‌ها و کاربندی‌ها نیز، که تقریباً خاص جهان اسلام است، باز به‌طور مثال، نمی‌توان مشابهی در هنر پیش از اسلام در ایران یافت. باید گفت، بنابراین، که در همه مواردی که هنر اسلامی در ایران امتیازات و برجستگی‌هایی نسبت به هنر دیگر سرزمین‌های جهان اسلام دارد این مربوط به نبوغ خاص مردم ایران و لطافت طبع خدادادی آنهاست، که به‌گونه‌ای مشابه در قبل از طلوع اسلام و پس از آن در درون و بیرون از مرزهای آن تأثیرگذار بوده است.

همچنین، نظیر آنچه درباره تأثیر اغراق‌آمیز هنر ایران باستان بر هنر اسلامی گفته شده، از طرف بعضی از مستشرقان متمایل به یونان باستان و فرهنگ هلنی در مورد تأثیر هنر بیزانسی بر هنر اسلامی مطرح شده است. ۱۷ باید یادآور شد که تأثیر هنر بیزانسی که عمدتاً به معماری مساجد اولیه در ترکیه، با مرکزیت استانبول پایتخت سابق امپراطوری رم و کلیسای شرق، محدود بود، به‌مرور در جریان توسعه معماری عثمانی در آن استحاله شد تا آنجا که این معماری با همان اصول و الهام مشترک بناهای اسلامی، به صورت یکی از قله‌های شاخص معماری جهان اسلام درآمد. ۱۸

چند نکته

تاریخ تمدن اسلام توسعه هم‌زمان هنر و بسط معارف اسلامی را در دوره‌هایی از تاریخ آن نشان می‌دهد. این واقعیت بعضی از پژوهشگران را به این نتیجه‌گیری متمایل کرده که سیر هنر اسلامی وابسته به مکاتب معینی از حکمت و عرفان و پیرو آنها بوده است. گفته می‌شود که، مثلاً، هنر دوره مغولان در ایران با مکتب شهاب‌الدین سهروردی، و هنر صفوی با مکتب صدرالدین شیرازی مرتبط است. اما باید در نظر داشت که ظهور

اولیّه هنر اسلامی به‌طور مستقل از علوم رسمی اسلامی و حتی پیش از شکل‌گیری این علوم و مربوط به همان چند قرن اول اسلام است، در حالی که علوم و هنرها هر دو از منبعی واحد، یعنی قرآن و سنت سرچشمه گرفته‌اند. هنرها و علوم جهت تحقق بیرونی خود نیازمند شرایط مساعد و ثبات اجتماعی هستند که فقط در سایه حکومت‌های مقتدر می‌تواند به وجود آید. از این رو نیز مراکز حکومت‌ها و سلسله‌های پر قدرت غالباً هم محل ظهور مکاتب و آثار هنری برجسته و هم کانون‌های علم و حکمت و عرفان بوده‌اند. هم‌زمانی بسط و رونق هنر و معارف اسلامی را علاوه بر ایران، در دوره حکومت‌های بزرگ در هند، ترکیه، مصر، اندلس و مغرب نیز می‌توان مشاهده کرد.

از سوی دیگر باید توجه داشت که حکمت اشراق شیخ شهاب‌الدین یحیی سهروردی، که مبتنی بر وجودشناسی نور است و پس از تألیف رساله مشکوٰۃ‌الانوار ابوحامد محمد غزالی شکل گرفت، خود با ریشه در آیات قرآنی، از جمله آیه نور در سوره نور، در قرن ششم ظاهر شد، در حالی که اشاره وسیع به تمثیل نور در هنر تذهیب قرآنی و معماری و نیز حضور اشکال گوناگونی از آن در هنرهای گره و کاربندی و بعضی هنرهای دیگر اسلامی، به همان قرون اولیه اسلام باز می‌گردد. به این ترتیب، اگر شرح تفصیلی معانی رمزی نور در کتاب‌ها به صورت «کلامی» یافت می‌شود، معانی آن در تمثیل‌های هنری، خصوصاً معماری که فضای آن بر انسان «محیط» می‌شود، به‌گونه «وجودی» به مخاطب منتقل می‌گردد.

در خاتمه، بنابر آنچه تاکنون گفته شد، پیداست که عنوان‌هایی چون «هنر اسلامی ایران»، و «هنر اسلامی ایرانی»، یا همین‌طور «هنر اسلامی مصر» و «هنر اسلامی مصری»، و مانند آنها، برای اشاره به هنر چهارده قرن گذشته در این سرزمین‌ها، با صرف‌نظر از هنر غیر سنتی دهه‌های اخیر، به جای عنوان‌های مبهم یا ناتمام همچون «هنر ایران در دوره اسلامی» یا «هنر مسلمانان مصر» و نظایر آنها مرجح و به‌جاست. در این عنوان‌ها جنس مشترک و عنصر ذاتی در هویت هنرها تأثیر دین واحد، و فصل ممیز میان آنها تأثیر عوامل محلی، خصوصاً نژادهای متفاوت است. در واقع، و با استفاده از اصطلاحات فلسفی، باید گفت که در ساختار هنر همه تمدن‌های بزرگ، از جمله هنر اسلام، حضور دین و تأثیرات دینی همچون صورت، و ظرف انسانی با خصوصیات نژادی و زبانی و مختصات اقلیمی معین به جای ماده آن است. در هنر تمدن‌های دینی آنگاه عنوان‌های هنر سنتی و هنر مقدّس، معنویت و شدت تقدّس آنها را بنا بر محل یا

نوع کاربردشان مشخص می‌کند، در حالی که اصطلاح هنر دینی در بعضی از استعمال‌های متأخر آن صرفاً به آثاری اطلاق می‌گردد که اگرچه کاربرد دینی دارند، همچون ساختمان بسیاری از مساجد و کلیساهای جدید یا نقاشی‌های با موضوع و کاربرد دینی در دهه‌های اخیر در ایران، از آنجا که بنا بر اصول هنر سنتی شکل نگرفته‌اند از معنویت عمیق دین مرتبط با خود بی‌بهره‌اند و در چارچوب هنر سنتی یا هنر مقدس قرار نمی‌گیرند.

پی‌نوشت‌ها

۱. اهمیت اجتماعی هنر مرتبط با ادیان در مورد هنر اسلامی طی مقاله زیر بررسی گردیده است:
Farzanyar, H.R., The Significance of Traditional Islamic Art for the Life of Muslim Societies in the Modern world, *Sophia Perennis, the Quarterly Journal of Sapiental Wisdom and Philosophy*, Vol. 2, Number 3, Summer, 2010, pp. 5-10
۲. قابل توجه است که واژه اسلامی به‌عنوان صفت در متون گذشته دیده نمی‌شود و جمع آن به صورت اسلامیان همچون اسم فقط برای اشاره به کسانی که اعتقادشان اسلام است و معادل مسلمانان به کار رفته است.
۳. افلاطون در بخشی از رساله فایدروس طی داستانی پاسخ پادشاه مصر را به کسی که خود را مخترع خط می‌داندست و در مزایای نوشتن از جهت دانایی و یادآوری سخن گفته بود، چنین می‌آورد: «این هنر روح آدمیان را سست می‌کند و به نسیان مبتلا می‌سازد، زیرا مردمان امید به نوشته‌ها می‌بندند و نیروی یادآوری را مهمل می‌گذارند و به حروف و علامات بیگانه توسل می‌جویند و غافل می‌شوند از اینکه باید به درون خویش رجوع کنند و دانش را بی‌واسطه عوامل بیگانه در خود بجویند و آن را از راه یادآوری به دست آورند. پس هنری که اختراع کرده‌ای برای حافظه است نه برای نیروی یادآوری. از این رو به شاگردان خود فقط نمودی از دانش می‌توانی داد نه خود دانش را». (افلاطون، دوره کامل آثار افلاطون، جلد پنجم، رساله فایدروس. ترجمه محمدحسن لطفی، تهران، خوارزمی، ۱۳۵۷، ص ۱۳۵۲).
۴. هجویری در کشف المحجوب، که قدیمی‌ترین کتاب به زبان فارسی درباره تصوف است، به نقل از یکی از صوفیه می‌نویسد: ابوالحسن فوشنجه رح گوید التَّصَوُّفُ الْيَوْمَ اسْمٌ بِلَا حَقِيقَةٍ وَ قَدْ كَانَ مِنْ قَبْلُ حَقِيقَةً بِلَا اسْمٍ. تصوف امروز نامی است بی‌حقیقت و پیش از این حقیقتی بود بی‌نام، یعنی اندر وقت صحابه و سلف این اسم نبود و معنی اندر هرکسی موجود بود، اکنون اسم هست و معنی نی، یعنی معاملات معروف بود و دعوی مجهول، اکنون دعوی معروف شد و معاملات مجهول. نک: (ابوالحسن علی بن عثمان الجلابی الهجویری الغزنوی، کشف المحجوب، تصحیح و ژوکوفسکی، تهران، طهوری، ۱۳۵۸، ص ۴۹). آنچه هجویری با افسوس، و البته با اغراق، در مورد تصوف در زمان خود می‌گوید اکنون بی‌تردید در مورد بسیاری از علوم و فنون، از جمله در مورد بخش بزرگی از هنر اسلامی ادعایی معاصر صادق است. هنر اسلامی امروز لفظی است مشترک، یا به عبارت هجویری «نامی است بی‌حقیقت».
۵. نوشته‌های نویسندگانی چون گرابار، لیمان و پاپادوپولو در این گروه قرار دارند. نک:

Grabar, O., *The Formation of Islamic Art*, New Haven and London, Yale University Press, 1987.

Leaman, O., *Islamic Aesthetics - An Introduction*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2004.

Papadopoulo, A., *Islam and Muslim Art*, New York, Abrams, 1979.

در نوشته‌های بعضی از منتقدان دربارهٔ هنر اسلامی، غالباً با طرح سؤالات گوناگون و یادآوری نکات تاریخی پراکنده بیش از آنکه به سؤال معینی پاسخ داده شود، خواننده در فضای شک و ابهام باقی گذارده می‌شود، یا مطلب با نتیجه‌گیری خاص نویسنده به آخر می‌رسد.

۶. برای جوانب گوناگون این مسأله و پاسخ به آن، نک: (فرزان یار، حمیدرضا، تصوف و هنرهای اسلامی، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۶، جلد ۱۵ صص ۲۰-۵۱۳).

۷. در اسلام مجسمه‌سازی، تا اندازه‌ای به علت سابقهٔ آن در بت پرستی، تحریم شد و لذا در دوران سنتی اسلام هنر مجسمه‌سازی به وجود نیامد. در عوض در قرون متأخرتر در ایران نوعی نقش برجسته کم‌عمق سنگی که موضوع آن بیشتر قامت پادشاهان یا صحنه‌هایی از تاریخ و زندگی آنان است پدید آمد. گچ‌بری کم‌عمق خصوصاً در معماری ایران و اندولس و مغرب، و نیز انواع کاربردی در معماری اسلامی را می‌توان نوعی حجم‌سازی کاملاً انتزاعی و بسیار منظم در هنر اسلامی به جای مجسمه‌سازی بر شمرد.

۸. برای بهترین نمونه‌های نگارگری ایرانی، از جمله می‌توان به تصاویر شاهنامهٔ شاه طهماسبی مراجعه کرد. نک:

Canby, S.R., *The Shahnama of Shah Tahmasp*, New York, The Metropolitan Museum of Art & Tehran, Vjeh Nashr, 2014.

برای ما بعد الطبیعهٔ نگارگری ایرانی، نک: (نصر، سید حسین، عالم خیال و مفهوم فضا در مینیاتور ایرانی، هنر و معنویت/اسلامی، ترجمهٔ رحیم قاسمیان، تهران، دفتر مطالعات دینی هنر، ۱۳۷۵ صص ۸-۱۷۱).

برای نمایش دو بعدی اشیاء در نگارگری ایرانی، نک: (پور جوادی، نصرالله: مفهوم پرسپکتیو در کلیله و دمنه، نشر دانش، مرداد و شهریور ۱۳۶۷، صص ۳۱-۱۸).

۹. در مورد تأثیر هنر اسلامی بر صنایع ظریفه، نقاشی، و معماری غرب، از جمله نگاه کنید به مقالات مرتبط در کتاب:

Arnold, T., & Guillaume, A., *The Legacy of Islam*, Oxford, Oxford University Press, 1968.

در مورد تأثیر هنر اسلامی بر هنر و معماری در انگلستان و آمریکا طی قرنهای شانزدهم تا اوایل قرن بیستم، نک:

Sweetman, J., *The Oriental Obsession - Islamic Inspiration in British and American Art and Architecture 1500-1920*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

و در مورد تأثیر پذیری معماران انگلیسی، از جمله آن جونز، از معماری اسلامی و تزئینات آن، و نیز تأثیرپذیری هنر انگلستان در زمینه‌های چاپ رنگی، معماری چند رنگ، کاربرد مصالح جدید، هنر بافندگی، هنر کتاب‌سازی، و آموزش هنر با الهام از هنر اسلامی در قرن نوزدهم، نک:

Darby, M., *The Islamic Perspective - An Aspect of British Architecture and Design in the 19th Century*, London, World of Islam Festival Trust, 1983.

باید یادآور شد که علاوه بر تماس مستقیم هنرمندان غرب با آثار هنری جهان اسلام، بخشی از آشنایی آنها به واسطهٔ نقاشیهای دقیق بسیاری بوده که توسط نقاشان غربی، از جمله دیوید رابرت و جان فردریک لوئیس، از روی این آثار تهیه و در غرب در دسترس هنرمندان قرار گرفته بود. اکنون مجموعه‌هایی از این نقاشیها در کتابهای گوناگون به چاپ رسیده است. تأثیر هنر اسلامی در غرب محدود به گذشته‌های دور یا منحصر به هنرهای متعارف غربی نبوده، بلکه همچنین در شکل‌گیری وسائل و ابزار

و تولیدات صنعتی که به جای صنایع دستی گذشته در پی انقلاب صنعتی در غرب ساخته می شدند، هنر اسلامی با خصوصیات سادگی، نقوش انتزاعی و کارایی آن مورد توجه غرب قرار گرفت. در این مورد از جمله، نک:

Stanley, T., Islamic Art at the V&A., in Crill, R., T., Stanley (eds), *The Making of the Jameel Gallery of Islamic Art - Victoria and Albert Museum*, London, V&A Publications, 2010, ch. 1.

۱۰. در مورد تعامل موسیقی ایرانی و عربی با موسیقی هندی در سرزمین هند، که عمدتاً در دربار پادشاهان گورگانی هند، مانند اکبر، و در طریقه های صوفیه همچون چشتیه صورت می گرفت، و نیز تأثیر جدی کارهای امیرخسرو دهلوی در این زمینه، به اشاره های کوتاه در بخش مرتبط و منابع آنها در مقاله زیر مراجعه گردد:

Michon, J.L., Sacred Music and Dance in Islam, in S.H.Nasr, ed., *Islamic Spirituality - Manifestations*, New York, The Crossroad Publishing Company, 1991, p.p. 469-505.

در مورد تأثیرات متقابل نقاشی ایرانی و نقاشی هندی، خصوصاً در بستر نقاشی سبک راجپوت، نک:

Coomaraswamy, A.K., *History of Indian and Indonesian Art*, New York, Dover, 1985, pp. 127-133.

نقاشی تبتی، معروف به تهنکه، خصوصاً نگاره های نواحی شرقی و مرکزی تبت، شباهت های بسیاری را از جوانب مختلف به نقاشی ایرانی نشان می دهد. علیرغم این واقعیت تاکنون مطالعه ای تطبیقی در مورد این موضوع صورت نگرفته است. برای نمونه های تهنکه، نک:

Rhie, M.M., Thurman, R.A.F., *Wisdom and Compassion - The Sacred Art of Tibet*, New York, H.N.Abrams, 1996.

۱۱. در سرزمین هند معماری اسلامی زمینه ای مناسب و متفاوت برای خلق یکی از شاخه های گسترده و با شکوه خود یافت و در همه انواع کاربردی آن، از مسجد، مزار، کاخ، باغ، بازار، حمام و خانه، نمونه هایی برجسته به جا گذاشت. حضور معماری اسلامی در هندوستان که با استقرار سلسله پادشاهان گورکانی گسترش بیشتر یافت، معماری انواع بناهای مردم هندو و سیک در این سرزمین را نیز، بخصوص در مورد کاخ ها و باغها، و تا اندازه های حتی معابد، متأثر ساخت، بطوریکه تاریخ معماری در هند از این نظر به دو بخش متمایز تقسیم می شود. هنوز مطالعه منتشر شده ای درباره این موضوع مهم وجود ندارد. برای بعضی از جنبه های این تأثیر، نک:

Michell, G., Martinelli, A., *The Royal Palaces of India*, London, Thames and Hudson, 1994.

۱۲. کتاب هنر همراه آکسفورد با تأکید در این باره می نویسد: «هنر اسلامی اولاً و بیش از هر چیز هنری دینی است، و اسلام یعنی تسلیم در برابر خداوند. این هنر از هنر مسیحی یکدست تر است، و آثار آن همچون تولیدات تمدنی متمایز فوراً قابل تشخیص است.» نک:

Osborne, H., ed., *The Oxford Companion to Art*, Oxford, Oxford University Press, 1993, P. 585.

۱۳. تیتوس بورکهارت با مطالعه عمیق هنر اسلامی، در آثار متعدد خود بر وحدت هنر اسلامی در گستره زمان و مکان تأکید کرده است. از جمله، نک:

Burckhardt, T., *Mirror of the Intellect-Essays on Traditional Science & Sacred Art*, Cambridge, Quinta Essentia, 1987, P. 219.

۱۴. نگاهی به سیر تطوّر خطوط عربی و عبری، که هر دو متعلق به خانواده زبانه های سامی هستند، نشان می دهد که علیرغم تشابه میان آنها در حدود طلیعه اسلام، در حالیکه خط عبری هیچگاه فاصله چندانی نسبت به صورت گذشته خود پیدا نکرد، خط عربی در دست خطاطان مسلمان با موقعیت مرکزی زبان

عربی جهت کتابت کلام خدا و معجزهٔ اسلام، پیوسته از نظر تعدد و تنوع و استحکام و زیبایی توسعه یافت، به طوری که خود به هنری مستقل و چشمگیر تبدیل شد و در تزئین بناها و ظروف و وسائل و اثاثیه مورد استفاده قرار گرفت.

۱۵. با این منابع الهام، هنر اسلامی رابطهٔ درونی خود را با ابعاد باطنی اسلام، خصوصاً تصوف، استوار کرد. این حقیقت مورد توجه متفکرانی همچون مارتین لینگز، هانری کربن و سید حسین نصر قرار گرفته است. لینگز می‌نویسد: «در پاسخ به این سؤال که «عرفان اسلامی چیست؟» یک پاسخ ممکن - به شرط آنکه دیگر پاسخها نیز به دنبال بیاید - صرفاً اشاره به تاج محلّ یا یکی از شاهکارهای معماری اسلامی است. یک عارف بالقوهٔ مسلمان از فهم این پاسخ عاجز نیست؛ زیرا هدف و غایت عرفان اسلامی ولایت است، و کلّ هنر مقدّس، به معنای حقیقی و کامل این کلمه، در حکم تبلور ولایت است.»:

لینگز، مارتین، *عرفان اسلامی چیست؟* ترجمهٔ فروزان راسخی، تهران، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، ۱۳۷۸، ص ۳۲.

هانری کربن عرفان در ایران را از نظر بیان موسیقایی آن برجسته می‌داند و معتقد است که ظهور کامل این عرفان در موسیقی است. نک:

Corbin, H., 'the Musical Sense of Persian Sufism', in his *The Voyage and the Messenger - Iran and Philosophy*, Berkeley, California, North Atlantic Books, 1998, pp. 231-236.

نیز سید حسین نصر بتفصیل در مورد ارتباط هنر اسلامی و معنویت اسلامی بحث کرده است. نک: نصر، سید حسین، ارتباط هنر و معنویت اسلامی، در *هنر و معنویت اسلامی*، ترجمهٔ رحیم قاسمیان، تهران، دفتر مطالعات دینی هنر، ۱۳۷۵، صص ۲۲-۹.

۱۶. قابل توجه است که محبوب ترین اذان در ایران، یعنی اذان مرحوم مؤذن زادهٔ اردبیلی، بر بستر موسیقی سنتی ایرانی، در آوازیات تُرک و گوشهٔ روح الأرواح خوانده شده است. این نمونه و نمونه های مشابه دیگر از سویی نه فقط وحدت درونی موسیقی سنتی ایرانی و اذان را، که پرچم اسلام و اظهار شهادتین و دعوت به عبادت است نشان می‌دهند، بلکه باید گفت که اذان در کنار تجوید قرآن، اگرچه این دو خود هیچگاه موسیقی به حساب نیامده اند، شاهد موسیقی غیر نفسانی و قابل قبول اسلام و ضامن معنویت انواع تجلیات موسیقایی در تاریخ موسیقی جوامع مسلمان بوده اند.

۱۷. در مورد تأثیر هنر بیزانس بر هنر اسلامی، پاپادوپولو و گرابار و بعضی نویسندگان دیگر، به گونه‌ای اغراق آمیز سخن گفته اند. پاپادوپولو هنر اسلامی را عمدتاً حاصل تأثیر هنر بیزانسی، قبطی، یونانی و یا هلنی می‌داند. نک:

Papadopoulos, A., *Islam and Muslim Art*, New York, Abrams, 1979.
Grabar, O., *The Formation of Islamic Art*, New Haven and London, Yale University Press, 1987.

۱۸. اگرچه معماری اسلامی در قلمرو عثمانی در آغاز کار متأثر از بعضی نمونه های بیزانسی بود، اما با پیش گرفتن راهی مستقل، خصوصاً با ابتکارات معمارسینان و شاگردان او، بزودی سبک خاص معماری عثمانی شکل گرفت و نمونه هایی از زیباترین مساجد، حمامها، بیمارستانها و دیگر بناها در این سبک ساخته شدند.

علیرغم بعضی تشابهات میان این دو معماری، جهت تفاوت‌های بزرگ میان آنها کافی است که آخرین مساجد سِنان، مثلاً مسجد سلیمیّه در ادرنه، و مسجد کوچک محمد سوکلو پاشا در استانبول و کارهای بعضی شاگردان او با نمونه‌های بیزانسی آنها مقایسه شود.

تیتوس بورکهارت بعضی از جوانب این تحول و دستاوردهای آن را بررسی کرده است. نک:

Burckhardt, T., *Art of Islam - Language and Meaning*, Kent, Westerham Press, 1976, pp. 141-63.

منابع

- ابوالحسن علی بن عثمان الجلابی الهجویری الغزنوی، *کشف المحجوب*، تصحیح و ژوکوفسکی، طهوری، تهران، ۱۳۵۸.
- افلاطون، *دوره کامل آثار افلاطون*، جلد پنجم، رساله فایدروس. ترجمه محمدحسن لطفی، خوارزمی، تهران، ۱۳۵۷.
- پور جوادی، نصرالله، *مفهوم پرسپکتیو در کلیله و دمنه*، نشر دانش، مرداد و شهریور ۱۳۶۷.
- قاضی احمد منشی، *گلستان هنر*، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، کتابخانه منوچهری، تهران، ۱۳۶۶.
- گیرشمن، ژمان، *هنر ایران در دوران پارتنی و ساسانی*، ترجمه بهرام فره وشی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۰.
- لینگز، مارتین، *عرفان اسلامی چیست؟ ترجمه فروزان راسخی*، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، تهران، ۱۳۷۸.
- نصر، سید حسین، *عالم خیال و مفهوم فضا در مینیاتور ایرانی، هنر و معنویت اسلامی*، ترجمه رحیم قاسمیان، دفتر مطالعات دینی هنر، تهران، ۱۳۷۵.
- Arnold, T., & Guillaume, A., *The Legacy of Islam*, Oxford, Oxford University Press, 1968.
- Burckhardt, T., *Art of Islam - Language and Meaning*, Kent, Westerham Press, 1976.
- Burckhardt, T., *Mirror of the Intellect-Essays on Traditional Science & Sacred Art*, Cambridge, Quinta Essentia, 1987.
- Canby, S.R., *The Shahnama of Shah Tahmasp*, New York, The Metropolitan Museum of Art & Tehran, Vjeh Nashr, 2014.
- Coomaraswamy, A.K., *History of Indian and Indonesian Art*, New York, Dover, 1985.
- Corbin, H., *The Voyage and the Messenger - Iran and Philosophy*, Berkeley, California, North Atlantic Books, 1998.
- Crill, R., T., Stanley, (eds), *The Making of the Jameel Gallery of Islamic Art - Victoria and Albert Museum*, London, V&A Publications, 2010.

- Darby, M., *The Islamic Perspective - An Aspect of British Architecture and Design in the 19th Century*, London, World of Islam Festival Trust, 1983.
- Dimand, M.S., *A Handbook of Muhammadan Art*, New York, the Metropolitan Museum of Art, 1958.
- Farzanyar, H.R., The Significance of Traditional Islamic Art for the Life of Muslim Societies in the Modern world, *Sophia Perennis, the Quarterly Journal of Sapiential Wisdom and Philosophy*, Vol. 2, Number 3, Summer, 2010.
- Ghirshman, R., *Iran-Parthians and Sassanians*, London, Thames and Hudson, 1962.
- Grabar, O., *The Formation of Islamic Art*, New Haven and London, Yale University Press, 1987.
- Leaman, O., *Islamic Aesthetics - An Introduction*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2004.
- Lings, M., *What is Sufism*, Cambridge, The Islamic Texts Society, 1993.
- Michell, G., A., Martinelli, *The Royal Palaces of India*, London, Thames and Hudson, 1994.
- Michon, J.L., Sacred Music and Dance in Islam, in S.H.Nasr, ed., *Islamic Spirituality -Manifestations*, New York, The Crossroad Publishing Company, 1991.
- Murata, S., Chittick, W.C., *The vision of Islam*, New York, Paragon House, 1994.
- Nasr, S.H., *Islamic Art & Spirituality*, Ipswich, Suffolk, Golgonooza, 1987.
- Osborne, H., ed., *The Oxford Companion to Art*, Oxford, Oxford University Press, 1993.
- Papadopoulo, A., *Islam and Muslim Art*, New York, Abrams, 1979.
- Rhie, M.M., Thurman, R.A.F., *Wisdom and Compassion - The Sacred Art of Tibet*, New York, H.N.Abrams, 1996.
- Sweetman, J., *The Oriental Obsession - Islamic Inspiration in British and American Art and Architecture 1500-1920*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.